

НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

МУСІЄНКО ОЛЕГ ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 343.98

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ**

Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків - 2007

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор **Шепітько Валерій Юрійович**, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри криміналістики, член-кореспондент Академії правових наук України, Заслужений діяч науки і техніки України.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор **Тіщенко Валерій Володимирович**, Одеська національна юридична академія, завідувач кафедри криміналістики;

кандидат юридичних наук, доцент **Весельський Віктор Казимирович**, Київський національний університет внутрішніх справ, начальник кафедри криміналістики.

Захист відбудеться 12 лютого 2008 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.01 у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70).

Автореферат розісланий 8 січня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.Ю. Шепітько

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Процес розбудови демократичної, соціальної та правової держави в Україні зумовлює необхідність подальшого розвитку демократичних інституцій, а також правових механізмів забезпечення охорони прав та законних інтересів людини. Зріст негативних тенденцій у суспільстві, якісні зміни злочинності набуття нею професійного, організованого та найбільш витонченого характеру, ставлять перед наукою завдання спрямовані на розробку новітніх прийомів, методів та засобів протидії кримінальним явищам. Оптимізація процесу розкриття і розслідування шахрайства є важливою проблемою, яка постає на сьогодні перед криміналістичною наукою.

Статистичні дані засвідчують, що динаміка зареєстрованих шахрайств протягом останніх 10 років не є стабільною, їх чисельність коливається в інтервалі 13-17 тис. на рік.

Зусиллями таких учених-криміналістів, як Ю.П. Аленін, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, О.М. Васильєв, В.К. Весельський, А.Ф. Волобуєв, В.К. Гавло, В.Г. Гончаренко, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, О.Н. Колесниченко, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, Г.А. Матусовський, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, М.О. Селіванов, В.В. Тіщенко, В.Ю. Шепітько та ін., зроблено вагомий внесок у розроблення теоретичних засад розслідування окремих категорій злочинів, та формування нових криміналістичних методик.

Проблематика розслідування шахрайства досліджувалась у роботах: Д.В. Березіна, А.Ф. Волобуєва, О.В. Волохової, В.І. Гаєнка, В.П. Лаврова, В.Д. Ларичева, Т.А. Пазинич, Г.М. Спіріна, С.Ю. Шарова, П.С. Яні та ін. Водночас наукових розробок щодо створення цілісної наукової концепції розслідування шахрайства у сучасних умовах, яка б будувалася на новітніх положеннях теорії криміналістики та узагальненні кримінальних справ даної категорії злочинів, на сьогодні недостатньо. Окремі питання відносно створення наукових засад розслідування шахрайства розглядалися фрагментарно або залишилися взагалі нерозглянутими. Саме це і визначає актуальність обраної теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація підготовлена відповідно до плану наукових досліджень кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого за напрямком „Актуальні проблеми правосуддя, зміцнення законності і організації боротьби зі злочинністю в Україні” у межах цільової комплексної програми “Криміналістичні та науково-технічні проблеми удосконалення діяльності правоохоронних органів у сфері боротьби зі злочинністю” (номер державної реєстрації 0106и002294). Тема дисертації затверджена рішенням вченої ради Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого 19 грудня 1997 року, протокол № 5.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у формуванні теоретичних засад розслідування шахрайства у сучасних умовах.

Відповідно до зазначеної мети були поставлені і вирішені такі завдання:

- 1) здійснити аналіз ознак шахрайства та встановити його прояви у сучасних умовах;
- 2) вивчити психологічний механізм реалізації злочинного діяння при шахрайстві;
- 3) розробити криміналістичну характеристику шахрайства та встановити зв'язки між її структурними елементами;
- 4) виокремити способи шахрайства відносно його різних видів та здійснити їх класифікацію;
- 5) проаналізувати обстановку, місце та час вчинення шахрайських посягань;
- 6) виявити соціально-психологічні особливості особи шахрая, сформувати його психологічний портрет;
- 7) виокремити типові сліди шахрайства;
- 8) визначити особливості розслідування шахрайства;
- 9) здійснити типізацію слідчих ситуацій при розслідуванні шахрайства;
- 10) сформулювати типові слідчі версії притаманні початковому етапу розслідування шахрайства;
- 11) визначити оптимальні першочергові слідчі дії та встановити особливості їх проведення;
- 12) сформувати типові тактичні операції, спрямовані на вирішення проміжних завдань розслідування шахрайства.

Об'єктом дослідження є механізми реалізації шахрайських посягань, а також слідча діяльність спрямована на розкриття та розслідування шахрайства.

Предметом дослідження є теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становлять положення теорії пізнання і загальної теорії криміналістики. У процесі дослідження були використані порівняльно-правовий (порівняльний аналіз окремих положень нормативно-правових актів), формально-логічний (класифікація способів та слідів шахрайства, класифікація шахраїв), функціональний (динаміка механізму вчинення шахрайства; аналіз ефективності окремих слідчих дій), системно-структурний (типізація слідчих ситуацій, тактичних операцій; розробка системи типових версій при розслідуванні даної категорії злочинів); статистичний (використання статистичних даних, узагальнення кримінальних справ про шахрайство, анкетування слідчих МВС України).

Правову базу дослідження становлять: Конституція України, кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство України, Закони України, Укази Президента України, постанови Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти, що регламентують організацію і діяльність правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження складають: результати узагальнення та аналізу

350 кримінальних справ про шахрайство, які були розглянуті судами України з 1998-2005 р.р. (Харківської, Полтавської, Сумської, Миколаївської областей), статистичні дані та аналітичні матеріали Міністерства юстиції України, МВС України; результати анкетування 75 слідчих МВС України, які здійснювали розслідування злочинів даної категорії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що за характером і змістом розглянутих проблем дисертація є першим в Україні монографічним дослідженням, в якому на базі основних положень теорії криміналістики, узагальнення кримінальних справ про шахрайство розроблено теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах.

У дисертації пропонується низка нових теоретичних і важливих у практичному відношенні положень, у тому числі:

вперше:

- проаналізовано психологічний механізм реалізації злочинного діяння при вчиненні шахрайства;

- на підставі аналізу ознак шахрайства та особливостей його проявів встановлено появу нових видів шахрайських посягань;

- розроблено узагальнену схему класифікації способів шахрайства;

- створено схематичну модель типових версій;

- визначено типові тактичні операції при розслідуванні шахрайства (“Затримання шахрая (групи шахраїв) на місці злочину”, “Встановлення кола жертв шахрайського посягання”, “Документ”, “Встановлення особи шахрая”, “Встановлення способу вчинення шахрайства”, “Визначення розміру матеріальних збитків”);

удосконалено:

- криміналістичну характеристику шахрайства та визначені особливості її структурних елементів;

- піддано аналізу способів шахрайства стосовно його трьохчленної структури (способи підготовки, вчинення та приховування злочину), виокремлено різні способи шахрайства та запропоновано підстави їх класифікації;

- виокремлено підстави щодо класифікації шахраїв, надано психологічний портрет особи шахрая;

- типізовані слідчі ситуації, які виникають на початковому етапі розслідування;

- запропоновано типові слідчі версії щодо розслідування шахрайства;

- визначені найбільш доцільні першочергові слідчі дії, які проводяться на початковому етапі розслідування, та надана їх характеристика;

набули подальшого розвитку:

- положення щодо організаційних заходів підготовчого етапу до вчинення сучасних видів

шахрайства (реєстрація підприємства, відкриття рахунків у банках, оренда приміщення, надання реклами та ін.);

- виокремлення типових місць, де може відбуватися шахрайство, визначення часових періодів вчинення шахрайських посягань залежно від різних чинників, а також їх залежності від виду шахрайства;

- положення щодо залежності обстановки від способу вчинення шахрайства, предмета злочинного посягання, особи потерпілого;

- положення щодо взаємозв'язків між особою жертви шахрайського посягання та особою злочинця, виокремлено типи таких зв'язків, визначено типові сліди шахрайства.

Практичне значення одержаних результатів. Викладені у дисертаційному дослідженні положення, пропозиції та висновки можуть бути використані:

- у науково-дослідницькій роботі – як підґрунтя для подальшої розробки криміналістичної методики розслідування окремих видів злочинів;

- у правозастосовній діяльності – як рекомендації щодо вдосконалення організаційних та методичних основ діяльності слідчих та оперативних підрозділів МВС України;

- у правотворчій діяльності – з метою вдосконалення чинного законодавства, що регулює антикримінальну діяльність правоохоронних органів;

- у навчальному процесі – при викладанні курсів “Криміналістика” та “Психологія (загальна та юридична)”, підготовці підручників, навчальних та довідкових посібників, методичних матеріалів.

Апробація результатів дослідження. Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, представлено й обговорено на її засіданнях, схвалено і рекомендовано до захисту.

Основні положення дисертації висвітлювалися на міжнародній науково-практичній конференції “Актуальні проблеми криміналістики”, (м. Харків, 2003), міжнародному науково-практичному семінарі “Право обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення”, (м. Харків, 2006), міжнародній науковій конференції молодих учених та здобувачів “Актуальні проблеми правознавства” (м. Харків, 1-2 березня 2006).

Окремі пропозиції дисертанта знайшли своє застосування у діяльності слідчих підрозділів прокуратури та МВС України, що підтверджується відповідними актами впровадження.

Матеріали дисертаційного дослідження використовуються у навчальному процесі Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого під час проведення практичних занять з криміналістики.

Публікації. Основні положення дисертації викладено у трьох статтях, опублікованих у виданнях, перелік яких затверджено ВАК України, двох тезах наукових доповідей.

Структура і обсяг дисертації. Структура дисертації визначається її метою, завданнями та

предметом дослідження і композиційно складається із вступу, трьох розділів, що включають десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг дисертації становить – 192 сторінки, із яких основний текст – 153 сторінки, список використаних джерел – 28 сторінок (338 найменувань), 5 додатків (11 с.).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність і новизна теми дисертації, визначаються об'єкт, предмет, мета і завдання дослідження, зв'язок роботи з науковими програмами і планами, зазначається методологічна та емпірична база наукової роботи, вказується теоретична та практична значущість, апробація результатів дослідження.

Розділ 1 “Сутність шахрайства та його ознаки” складається з двох підрозділів, які присвячені визначенню поняття, видів та форм шахрайства, а також психологічного механізму реалізації злочинного діяння.

У підрозділі 1.1 **“Поняття шахрайства. Психологічний механізм реалізації злочинного діяння (діяльності)”** на основі аналізу кримінального законодавства України та інших країн (Німеччини, Іспанії, Польщі, Росії) розглянуто особливості шахрайства та виокремлено два його різновиди – шахрайське заволодіння чужим майном та шахрайське придбання права на чуже майно. Зазначається, що обман або зловживання довірою при шахрайстві спрямовані на те, щоб викликати в потерпілого впевненість про вигідність або обов'язковість передачі йому майна або права на майно.

Звернено увагу на те, що шахрайство – завжди “інтелектуальна” („білокомірцева”) злочинна діяльність. Здійснення такої діяльності, передбачає, що шахрай у своїй свідомості розробляє різні схеми проведення шахрайських операцій. Аргументовано, що при вчиненні злочинних посягань, шахраї вирішують розумові завдання, які спрямовані на визначення: а) предмета посягання; б) кола осіб, які зацікавлені в отриманні майна; в) механізму впливу на потерпілого; г) місця, часу та інших чинників вчинення шахрайства.

На підставі аналізу слідчої практики та вивчення літературних джерел, розкрито зміст психологічного аспекту вчинення шахрайства. Встановлено, що у злочинному механізмі для досягнення мети шахраї використовують різні рівні психологічного впливу. Піддано аналізу такі види психологічного впливу, що застосовуються при шахрайстві: 1) інформування; 2) переконання; 3) навіювання. Підкреслено, що найчастіше шахраї використовують такий засіб впливу як навіювання. При вирішенні завдання, пов'язаного з визначенням механізму впливу на осіб, навіювання має різні прояви. Одним із видів глибокого навіювання є гіпноз (тимчасовий стан свідомості особистості), який теж, у деяких випадках, використовують у злочинних цілях.

У підрозділі 1.2. **“Види та форми шахрайства”** зазначається, що сучасне шахрайство характеризується зміною форм і видів, що обумовлено певними причинами. Акцентовано увагу на тому, що основними формами шахрайства є обман і зловживання довірою. Враховуючи різноманітність проявів шахрайства в сучасних умовах, обман можна розцінювати як маніпуляцію з інформаційними потоками, які спрямовуються до особи. Зміст такої інформації становлять неправдиві відомості про різні обставини, або умовчання про них. Шляхом обману шахрай втручається в сферу психічної (інтелектуальної) діяльності іншої особи, впливає на її уявлення про відповідні обставини. В роботі піддано аналізу різні види шахрайського обману (відносно особи або різних предметів; з приводу тих чи інших подій або дій, намірів та ін.). Запропоновано також до розгляду такі форми шахрайських посягань: а) шахрайство у формі простих дій; б) шахрайство у формі складних дій.

Наголошується на тому, що шахрайство має на сьогодні величезну кількість проявів. Звернено увагу на появу достатньо нових видів шахрайства: шахрайство на ринку цінних паперів; шахрайство у сфері вексельних відносин; шахрайство у сфері обігу житла; шахрайство у сфері житлового будівництва; шахрайство у сфері страхових послуг; шахрайство у сфері підприємницької діяльності; шахрайство у сфері працевлаштування, інвестиційне шахрайство; інтернет-шахрайство. Підкреслено необхідність вивчення так званого інтернет-шахрайства, особливостей використання шахраями мережі Інтернет у злочинних цілях. Поряд із цим у роботі приділено увагу й традиційним видам шахрайства: при угодах купівлі-продажу; ігрове шахрайство; циганський гіпноз.

Розділ 2 “Криміналістична характеристика шахрайства” складається з шести підрозділів, у яких визначено та розкрито зміст елементного складу криміналістичної характеристики шахрайства.

У підрозділі 2.1. **“Спосіб шахрайства як структурний елемент криміналістичної характеристики”** на підставі аналізу праць М.П. Яблокова, М.І. Панова, В.М. Кудрявцева, О.Н. Колесниченка, В.О. Коновалової та ін., визначено поняття способу злочину та обґрунтовано доцільність виокремлення цього елемента в структурі криміналістичної характеристики шахрайства. Аналіз характеру дій шахраїв дозволив виокремити типові для більшості шахрайських посягань етапи вчинення злочину (здійснення певних організаційних заходів, безпосереднє вчинення обманних дій та заволодіння майном, ухилення від кримінальної відповідальності).

У дисертації розроблено узагальнену схему класифікації способів шахрайства. Визначено підстави класифікації способів шахрайства за: а) видом шахрайства (у сфері вексельних відносин; страхових послуг; обігу житла; працевлаштування; житлового будівництва; інвестиційне шахрайство; інтернет-шахрайство; шахрайство на ринку цінних паперів; інші види шахрайства); б) предметом посягання (заволодіння чужим майном; заволодіння грошовими коштами); в) особою

злочинця (володіє спеціальними навичками; не володіє спеціальними навичками; перебуває у трудових відносинах з підприємством; сторонньою особою; раніше не засудженою особою; засудженою за інші злочини; засудженою за ст. 190 КК України); г) тривалістю злочину (одноразові; тривалі); д) характером локалізації (спрямовані на вузьке коло жертв; охоплюють велике коло населення).

За результатами узагальнення й аналізу кримінальних справ про шахрайство встановлено, що такий спосіб як заволодіння матеріальними коштами шляхом отримання цього майна за фальшивими документами зустрічався у 10,5% випадків; шляхом незаконного отримання грошових виплат – 10,2%; шляхом отримання тих чи інших товарів у кредит за фальшивими документами і ухилення від сплати суми, що залишилася – 8,6%; привласнення майна, помилково відпущеного у більшій кількості чи кращої якості – 4,8%; отримання авансу за обіцянку виконати певні роботи чи за поставку товарів із наступним ухиленням від виконання зобов'язань за угодою - 3%; поставка товару у меншій кількості, більш низької якості – 6,7%; заволодіння грошовими сумами у банківських установах шляхом використання у розрахунках між організаціями (підприємствами) фальшивих документів – 8%; обман під час азартних ігор – 7,4 %; шлюбні афери – 3,6%; використання грошових чи речових “ляльок” – 9 %; збір “пожертвувань” – 2,4%; заволодіння матеріальними цінностями без наміру виконати зобов'язання за угодою – 14,8%; продаж виробів більш низької, ніж передбачено угодою, якості – 11%.

У підрозділі 2.2. **“Обстановка і місце вчинення шахрайства. Часовий чинник”** аргументується, що обстановка, складається з різного роду взаємодіючих між собою об'єктів, явищ і процесів, які впливають на злочинну поведінку шахрая. При вчиненні шахрайства може мати місце створення злочинцем обстановки, що сприяє досягненню мети.

При шахрайстві, місце його вчинення має особливе значення, оскільки є джерелом певних слідів, що відображають механізм злочинної дії, взаємини злочинця та жертви. При цьому, в дисертації зазначається, що деякі шахрайські дії можуть реалізовуватися в декількох місцях, не пов'язаних між собою. Результати узагальнення та аналізу кримінальних справ про шахрайство, показують, що місцем вчинення шахрайства є місця купівлі-продажу предмету посягання – 31,7 %; вулиця - 16,4 %; вокзали – 15,3 %; посередницькі фірми – 15,1 %; агентства нерухомості – 11,3 %; місце проживання потерпілого – 10,2 %; місце проживання злочинця – 0,4%.

Значення часу як елемента криміналістичної характеристики визначається його вибірковістю відносно окремих різновидів шахрайства. У більшості випадків шахрайство відбувається в денний час. Результати узагальнення кримінальних справ про шахрайство, показують, що даний вид злочину відносно фізичних осіб відбувається в денний час (77,8 % випадків). Звернено увагу, що час вчинення шахрайства залежить від виду злочинного посягання, режиму роботи підприємства (організації), знарядь та засобів вчинення злочину та ін.

У підрозділі 2.3. **“Особа шахрая та його психологічний портрет”** зазначається, що такий елемент криміналістичної характеристики, як особа шахрая носить багатоплановий, різноманітний характер, при розробці якого необхідно враховувати різні чинники. Аргументовано необхідність з’ясування таких ознак особи шахрая: соціально-демографічних, кримінально-правових, морально-психологічних.

Під час дослідження зроблено спробу сформуванню психологічний портрет особи шахрая. Відзначається, достатньо високий професіоналізм, злочинна спеціалізація, наявність навичок та звичок. Важливого значення набувають комунікативні риси шахрая, уміння встановлювати психологічний контакт, входити в довіру до інших людей. Такі особи мають широкий кругозір, високий інтелектуальний рівень, добре орієнтуються в економічних і юридичних питаннях.

У роботі зазначається, що в переважній більшості випадків, шахраї певною мірою відрізняються від інших злочинних типів. Шахрайство, як правило, вчиняють особи зрілого віку, що мають хитрий, виверткий розум, вміють зацікавити навколишніх, справити на них психологічний вплив. Вони мають досить добру спостережливість і швидку реакцію на обстановку.

За результатами узагальнення кримінальних справ встановлено, що такі види шахрайства, як шахрайство у сфері обігу житла, у сфері страхових послуг, інвестиційне шахрайство в більшості випадків вчинялися чоловіками (76%). Як правило, шахраї є соціально благополучними особами, позитивно характеризуються за місцем проживання. Вік чоловіків-шахраїв: від 26 до 35 років – понад 36%, від 35 до 50 – 61%. Шахрайство на ринку цінних паперів, у міжнародних комерційних зв'язках, приватизації, кредитно-банківських відносинах вчиняється особами у віці від 26 до 35 років.

Встановлено, що серед шахраїв переважають чоловіки (близько 75%). Досить високий відсоток у вчиненні шахрайства належить жінкам (понад 25%).

У процесі дослідження здійснена спроба відносно виокремлення категорій та типів шахраїв. Піддано аналізу класифікаційні підстави щодо класифікації шахраїв.

В дисертації зазначається, що шахрайство, яке вчиняється злочинними групами, є більш небезпечним злочином, тому що воно відрізняється організованістю, та не обмежується одним епізодом.

У підрозділі 2.4. **“Предмет злочинного посягання”** визначено особливості предмета шахрайства. Наголошується, що при вчиненні шахрайських посягань, злочинець може заволодівати не лише майном, а й правом на майно.

Результати узагальнення та аналізу кримінальних справ про шахрайство показують, що предметом шахрайства в 46,8% випадків від загальної кількості справ про шахрайство є грошові кошти (гривні, долари США, російські рублі та євро), квартири та будинки – 9,7%, вироби з дорогоцінних металів – 12,3%, побутова техніка – 7,1%, оргтехніка – 4,5%, сільськогосподарська

продукція – 6,4%, паливно-мастильні матеріали – 5,8%, земельні ділянки – 0,8%, автотранспорт – 4,2%, цінні папери – 2,4%.

У процесі дослідження проаналізовано ознаки майна, що може бути предметом посягання (фізичні, економічні, юридичні). Встановлено, що на обрання предмета злочинного посягання впливають різні чинники: спосіб шахрайства; економічна доцільність; споживча цінність. Піддано науковому аналізу термін “придбання права на майно”.

Специфіка предмета злочинного посягання слугує підставою для встановлення кореляційних зв'язків між ним та такими елементами криміналістичної характеристики шахрайства, як обстановка, спосіб його вчинення та типові сліди.

У підрозділі 2.5. **“Особа жертви”** досліджується особа потерпілого та її взаємозв'язки з особою шахрая. У системі взаємозв'язків жертви злочину суттєве місце посідає її зв'язок з особою злочинця. Знання особливостей такого зв'язку при врахуванні інших елементів дозволяє одержати необхідну інформацію для розкриття злочину.

Аргументується, що важливою підставою при розмежуванні типів зв'язків “жертва-злочинець” є характер соціальних контактів, що існували до вчинення злочину між ними. Відповідно до цього критерію пропонується потерпілих поділяти на такі групи: 1) особи, що перебувають зі злочинцем у різних родинних стосунках або в інших відносинах; 2) особи, які раніше були знайомі: а) за місцем проживання, місцем народження; б) по спільній роботі, навчанню, спільному проведенню відпочинку чи дозвілля; в) по випадкових зустрічах; г) у результаті участі в злочинній діяльності; д) інші знайомі; 3) особи, не знайомі зі злочинцем, що зустрілися з ним безпосередньо перед вчиненням злочину.

Окремі потерпілі набувають деяких віктимогенних якостей через свою аморальну поведінку або вчинення правопорушень. Шахрай може підшукувати собі жертву серед таких осіб, розраховуючи, що потерпілий не заявить про те, що трапилось.

У підрозділі 2.6. **“Типові сліди шахрайства”** піддано аналізу матеріально-фіксовані та сліди у широкому розумінні. Звернено увагу на таку локалізацію слідів: на місці події; у (або на) злочинців (ях); у місцях їх проживання; в інших місцях. У роботі виокремлено наступні групи слідів: 1) матеріально-фіксовані відображення – сліди рук, сліди взуття, сліди транспортних засобів; 2) предмети та речі залишені шахраями на місці події – знаряддя, які були використані для вчинення злочину (рулетки, карти, майнові та грошові “ляльки”); особисті речі; засоби, використані для приховування злочинної діяльності; 3) документи – використовуються як для вчинення, так і для приховування шахрайства; 4) ідеальні сліди – уявні образи шахраїв залишені в пам'яті свідків (потерпілих); 5) мікросліди; 6) одорологічні сліди.

Наголошується, що при шахрайстві сліди досить часто залишаються на документах (чи самі документи). Розглянуто та інтерпретовано основні види документів, що використовуються при

шахрайстві: документи, зміст яких є предметом шахрайського посягання; документи, що є засобами вчинення злочину; документи, що є засобами приховування злочину; документи, що характеризують особу злочинця; документи, що містять інформацію про інші істотні обставини в справі.

Розділ 3 “Особливості розслідування шахрайства” складається з двох підрозділів, в яких визначаються типові слідчі ситуації, можливості формування припущень на початковому етапі, аналізуються першочергові слідчі дії та тактичні операції.

У підрозділі 3.1. **“Типові слідчі ситуації та версії”** підкреслюється, що розслідування шахрайства здійснюється в конкретних умовах об'єктивної дійсності.

На підставі аналізу сучасних літературних джерел, присвячених теорії слідчих ситуацій (криміналістичній ситуалогії), а також вивчення результатів узагальнення кримінальних справ виокремлено критерії типізації слідчих ситуацій у процесі розслідування шахрайства. До таких критеріїв, що дають змогу типізувати слідчі ситуації, можуть бути віднесені: вид шахрайства; форма його вчинення; структура механізму й способи вчинення шахрайства; характеристика системи встановлюваних обставин шахрайства; наявність (або відсутність) обвинуваченого (підозрюваного); стадії розслідування; результати ефективності проведення слідчих дій та тактичних операцій.

Загальну класифікацію слідчих ситуацій, пов'язаних з окремими етапами розслідування шахрайства можна подати у такому вигляді: ситуації, що виникають при вирішенні питання про порушення кримінальної справи; ситуації, що виникають під час висування та перевірки слідчих версій і планування розслідування; ситуації підготовки та проведення слідчих дій, організаційно-технічних та інших заходів; ситуації забезпечення слідчим взаємодії з органом дізнання; ситуації пошукової діяльності слідчого тощо. Залежно від способу надходження інформації про вчинений злочин або про злочин, що готується, та, виходячи з аналізу і узагальнення матеріалів кримінальних справ, можливо виокремити такі слідчі ситуації початкового етапу розслідування шахрайства: ситуація, коли інформація надходить у зв'язку із заявами потерпілих або повідомленнями службових осіб; ситуація, коли інформація надходить у зв'язку із здійсненням оперативно-розшукової діяльності; ситуація, коли інформація надходить у зв'язку із затриманням шахрая на місці злочину.

У роботі звернено увагу на необхідність типізації слідчих (криміналістичних) версій, що має сприяти оптимізації розслідування шахрайства. Процес розслідування шахрайства передбачає можливість використання типових версій. Залежно від події, що відбулася можна виокремити такі найбільш типові слідчі версії: має місце шахрайське посягання; має місце вчинення іншого злочину; надійшла неправдива заява про шахрайство; має місце інсценування злочину. Залежно від поширеності шахрайського посягання, можуть існувати такі типові версії: має місце обмежена

кількість постраждалих; має місце регіональне поширення шахрайства; має місце транснаціональне поширення злочинів. За особою злочинця можна виокремити такі типові версії: шахрайство вчинене однією особою; шахрайство вчинене групою осіб; шахрайство вчинене членами організованої злочинної групи (чи організації); шахрайство вчинене особою, яка раніше не була засуджена; шахрайство вчинене особою, яка раніше була засуджена.

У підрозділі 3.2. **“Першочергові слідчі дії та оперативно-розшукові заходи (проблема побудови і використання тактичних операцій)”** розглядається специфіка провадження та надається характеристика слідчих дій (огляду місця події, слідчого огляду документів, виїмки документів та предметів, допиту, обшуку, призначення судових експертиз), а також доводиться необхідність розробки та застосування тактичних операцій.

У роботі виокремлено слідчі дії, які є найбільш доцільними при розслідуванні шахрайства. Так, результати анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС України дозволили встановити, що при розслідуванні шахрайства вони провадять такі слідчі дії: огляд місця події (62 %), слідчий огляд документів (42 %), освідування (2 %), допит свідка (98 %), допит підозрюваного (64 %), виїмку документів (34 %), виїмку предметів (24 %), обшук (38 %), призначення судових експертиз (88 %), відтворення обстановки та обставин події (16 %), пред'явлення особи для впізнання (72 %), очну ставку (28 %).

Під час дослідження була зроблена спроба відносно встановлення ефективності окремих слідчих дій. Зокрема результати узагальнення кримінальних справ про шахрайство дозволили встановити, що огляд місця події проводився у 68% випадків, але ефективним виявився лише у 44%.

При розслідуванні шахрайства важливого значення набувають слідчі дії, які пов'язані з вилученням, вивченням та дослідженням документів. Аналіз практики розслідування шахрайства дозволяє визначити документи, що підлягають вилученню при виїмці, і типові місця їхнього знаходження залежно від видів шахрайства. При розслідуванні даної категорії злочинів слідчому доводиться вивчати значну кількість документів. Дисертантом визначені можливості щодо групування таких документів

Акцентовано увагу на тому, що важливою слідчою дією при розслідуванні шахрайства є допит. У роботі визначаються особливості допиту свідка, допиту потерпілого, допиту підозрюваного (обвинуваченого). Вирізняють певні групи (категорії) свідків та встановлено особливості їх допиту. Обґрунтовано доцільність виокремлення обставин, що підлягають з'ясуванню при допиті різних осіб. Пропоновано предмет допиту свідка, потерпілого, підозрюваного (обвинуваченого).

До першочергових слідчих дій у справах про шахрайство, віднесено обшук. Основне завдання обшуку по справах розглянутої категорії є: 1) відшукування і вилучення майна та цінностей отриманих у результаті шахрайських дій; 2) виявлення документів, що мають значення для

розслідування; 3) виявлення предметів та інших речових доказів. Вивчення слідчої практики показує, що своєчасне проведення обшуку з метою виявлення вилученого майна надавало можливість не лише відшкодувати матеріальний збиток, але й одержати нові докази.

Підкреслено, що при розслідуванні шахрайства існує необхідність у застосуванні спеціальних знань (призначенні та проведенні судових експертиз, отриманні консультацій спеціаліста або залучення його до участі в слідчих діях). Узагальнення кримінальних справ про шахрайство показує, що судові експертизи призначалися в 91,7% випадків. У 8,3% випадків, судові експертизи не були призначені взагалі. Дослідження матеріалів слідчої практики показує, що слідчі призначають різні судові експертизи. Найбільший відсоток становлять "традиційні" (криміналістичні) експертизи: почеркознавчі – 43%; технічні експертизи документів – 42%, трасологічні – 8%. Крім того, призначалися також товарознавчі експертизи – 0,5%; судово-бухгалтерські експертизи – 1,5%; комп'ютерно-технічні – 1 %; судово-медичні експертизи речових доказів (біологічні експертизи виділень людини) – 1%; судово-психіатричні – 2%; судово-психологічні – 4%. Дослідження специфічності шахрайства дозволило зробити висновок про доцільність призначення та проведення судово-психологічних експертиз у зв'язку з необхідністю встановлення рівня впливу з боку шахраїв.

Вивчення слідчої практики та анкетування слідчих МВС України показує, що при розслідуванні шахрайства слідчі дії, оперативно-розшукові та організаційно-технічні заходи завжди використовуються у певних комплексах. На думку дисертанта, найбільш важливими тактичними операціями при розслідуванні шахрайства є: „Затримання шахрая (групи шахраїв) на місці злочину”, „Встановлення кола жертв шахрайського посягання”, „Встановлення способу вчинення шахрайства”, „Встановлення особи шахрая”, „Документ”, „Визначення розміру матеріальних збитків”. У дисертації запропоновано мету та зміст зазначених тактичних операцій та визначено можливості їх реалізації.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що проявляється в розробленні цілісної наукової концепції розслідування шахрайства в сучасних умовах, яка будується на новітніх положеннях теорії криміналістики та узагальненні кримінальних справ даної категорії злочинів. Головними теоретичними і прикладними результатами роботи є такі висновки:

1. Шахрайство являє собою своєрідну "інтелектуальну" злочинну діяльність. Здійснення такої діяльності передбачає, що шахрай у своїй свідомості розробляє різні схеми проведення шахрайської операції. Встановлено такі розумові завдання, що вирішуються шахраями та спрямовані на визначення: а) предмета посягання; б) кола осіб, які зацікавлені в одержанні майнової вигоди; в)

механізму впливу на потерпілого; г) місця, часу, обстановки вчинення шахрайських дій.

2. Досліджено психологічний аспект вчинення шахрайства. У злочинному механізмі для досягнення мети шахраї намагаються використовувати різні рівні психологічного впливу. Проаналізовано такі види психологічного впливу, що застосовуються при шахрайстві: 1) інформування (передача інформації); 2) переконання (вплив на контрагента з метою змінити позиції або поведінку); 3) навіювання (вплив, пов'язаний зі зниженням свідомості й критичності до одержуваної інформації).

3. Проведено ґрунтовний аналіз різних видів шахрайства (як традиційних, так і нетрадиційних). Звернено увагу на появу достатньо нових видів шахрайства: шахрайство на ринку цінних паперів, шахрайство у сфері вексельних відносин, шахрайство у сфері обігу житла, шахрайство у сфері житлового будівництва, шахрайство у сфері страхових послуг, шахрайство у сфері підприємницької діяльності, шахрайство у сфері працевлаштування, інвестиційне шахрайство, інтернет-шахрайство.

4. Розглянуто спосіб злочину в системі структурних елементів криміналістичної характеристики. Спосіб шахрайства досліджено стосовно його трьохчленної структури (способи підготовки, вчинення та приховування злочину). Виокремлено різні способи шахрайства та запропоновано підстави для їх класифікації. Запропоновано такі підстави класифікації способів шахрайства: а) за особою; б) за предметом; в) за видом шахрайства. Розроблено узагальнену схему класифікації способів шахрайства.

5. Встановлено найбільш сучасні способи вчинення шахрайства залежно від його виду: у сфері вексельних відносин; у сфері страхових послуг; у сфері обігу житла; у сфері працевлаштування; інвестиційне шахрайство; інтернет-шахрайство; шахрайство на ринку цінних паперів; у сфері житлового будівництва та ін. Надано характеристику найбільш розповсюдженим способам шахрайства.

6. Встановлено, що обстановка вчинення шахрайства складається з різного роду взаємодіючих між собою об'єктів, явищ і процесів, що впливають на злочинну поведінку шахрая. Визначено залежність обстановки від способу вчинення шахрайства, предмета злочинного посягання, особи потерпілого.

7. Звернено увагу на те, що місце вчинення шахрайства, як елемент криміналістичної характеристики відрізняється своєрідністю. Воно є специфічним джерелом інформації (відображенням слідів у широкому розумінні), що відбивають механізм злочинної дії, взаємодію злочинця та жертви. Виокремлено типові місця, де може відбуватися шахрайство. Місце вчинення шахрайства може й не бути чітко визначеним або охоплювати віртуальний простір (при інтернет-шахрайстві).

8. Проаналізовано такий елемент криміналістичної характеристики як особа шахрая.

Встановлено необхідність з'ясування таких ознак особи злочинця: соціально-демографічні, кримінально-правові, морально-психологічні. Розглянуто підстави щодо класифікації шахраїв. Надано психологічний портрет особи шахрая.

9. Розглянуто предмет злочинного посягання та систему ознак, що його характеризують. Встановлено низку чинників, що впливають на обрання предмета шахрайства. Виокремлено найбільш типовий предмет злочинного посягання при шахрайстві. Розкрито специфіку предмета злочинного посягання при заволодінні правом на майно.

10. Досліджено взаємозв'язки між особою жертви та особою злочинця. Виокремлено типи таких зв'язків. Вони набувають суттєвого значення для розшуку та виявлення злочинця. Встановлено залежність щодо вибору жертви злочину з боку шахрая стосовно різних чинників.

11. Встановлено, що при вчиненні шахрайства можуть залишатися сліди-предмети (сліди у широкому розумінні), матеріально-фіксовані та ідеальні сліди, а іноді лише ідеальні (уявний образ шахрая у пам'яті потерпілого, свідків). Встановлено локалізацію слідів та виокремлено типові сліди шахрайства. Звернено увагу на те, що при вчиненні шахрайства групою осіб, механізм слідоутворення має свою специфіку. Оскільки при шахрайстві сліди досить часто залишаються на документах, то було виокремлено основні види документів

12. Типізацію слідчих ситуацій необхідно здійснювати на підставі аналізу елементів криміналістичної характеристики. Саме наявність чи відсутність інформації щодо цих елементів значною мірою зумовлює спрямованість пізнавальних та організаційних дій слідчого. Залежно від інформаційного наповнення цих елементів і формуються типові слідчі ситуації.

13. Визначено, що криміналістична версія є основою планування розслідування шахрайства, та досліджено її природу. Здійснено типізацію слідчих версій при розслідуванні шахрайства, яка має такий вигляд: залежно від події, що відбулася: 1) має місце шахрайство; 2) має місце інший злочин; 3) надійшла неправдива заява (чи повідомлення), шахрайства не було; 4) має місце інсценування шахрайства; залежно від поширеності шахрайського посягання: 1) обмежена кількість постраждалих; 2) регіональне поширення шахрайського посягання; 3) транснаціональне поширення шахрайства; за особою злочинця: 1) за кількістю осіб (а) шахрайство вчинила одна особа; б) шахрайство вчинила група осіб; в) шахрайство вчинила організована злочинна група); 2) за наявністю рецидиву (а) шахрайство вчинила особа, яка раніше не була засуджена; б) шахрайство вчинила особа, яка раніше була засуджена за інші злочини; в) шахрайство вчинила особа, яка раніше була засуджена за ст. 190 КК України).

14. Запропоновано найбільш доцільні та ефективні першочергові слідчі дії. Встановлено їх особливості при розслідуванні шахрайства та надано характеристику. При розслідуванні шахрайства слідчі дії, оперативно-розшукові та організаційно-технічні заходи завжди використовуються у певних комплексах. При розслідуванні шахрайства можуть застосовуватися

такі тактичні операції: „Затримання шахрая (групи шахраїв) на місці злочину”, „Встановлення кола жертв шахрайського посягання”, „Встановлення способу вчинення шахрайства”, „Встановлення особи шахрая”, „Документ”, „Визначення розміру матеріальних збитків”.

Список опублікованих автором праць за темою дисертації:

1. Мусиенко О.Л. Сущность мошенничества, его виды и формы // Актуальні проблеми держави та права: Зб. наук. праць. – Одеса: Астропрінт, 1998. – Вип. 5. – С.90- 96.
2. Мусиенко О.Л. О классификации способов мошенничества в сфере предпринимательства // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: НЮАУ, 1999. – Вип. 39. – С. 161– 166.
3. Мусиенко О.Л. Допит свідків при розслідуванні шахрайства // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: НЮАУ, 2007. – Вип. 91. – С. 156– 161.
4. Мусиенко О.Л. К вопросу о способах совершения мошенничества в сфере предпринимательской деятельности // Актуальні проблеми криміналістики: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків) 25-26 вересня 2003 р. / Ред. кол.: М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін. – Х.: Гриф, 2003. – С. 179 – 181.
5. Мусиенко О.Л. Особенности допроса обвиняемых при расследовании мошенничества // Право обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення: Матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, 1-2 груд. 2005 р.: м. Харків / Редкол.: В.В. Сташис та ін. – Х.: К.: ЦНТ Гопак, 2006. – С. 214 – 216.

АНОТАЦІЯ

Мусиенко О.Л. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2007.

Дисертація присвячена формуванню теоретичних засад розслідування шахрайства в сучасних умовах. Визначено сутність, види та форми шахрайства. Піддано аналізу психологічний механізм реалізації шахрайського посягання. Пропоновано криміналістичну характеристику шахрайства та встановлено особливості її структурних елементів (способу злочину, місцю, часу та обстановки, особи шахрая, предмету шахрайства, особи потерпілого, типових слідів). Розкрито зміст початкового етапу розслідування шахрайства, типізовані слідчі ситуації та версії, досліджено оптимальність проведення першочергових слідчих дій та інших заходів. Розроблено тактичні операції, що мають важливе значення при розслідуванні шахрайства.

Ключові слова: шахрайство, криміналістична характеристика шахрайства, типові ситуації при розслідуванні шахрайства, типові версії, тактичні операції при розслідуванні шахрайства.

АННОТАЦІЯ

Мусиенко О.Л. Теоретические основы расследования мошенничества в современных условиях. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза. – Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого. - Харьков, 2007.

Диссертация посвящена формированию теоретических основ расследования мошенничества в современных условиях. Определены сущность, виды и формы мошенничества.

Обращено внимание на то, что мошенничество - всегда “интеллектуальная” преступная деятельность. Осуществление такой деятельности предусматривает, что мошенник в своем сознании разрабатывает различные схемы проведения мошеннических операций. Аргументировано, что при совершении преступных посягательств, мошенники решают мыслительные задачи, направленные на определение: а) предмета посягательства; б) круга лиц, заинтересованных в получении имущества; в) механизма воздействия на потерпевшего; г) места, времени и других факторов совершения мошенничества. В преступном механизме для достижения цели мошенники используют различные уровни психологического воздействия. Определено, что наиболее часто мошенники используют такой способ воздействия как внушение.

Акцентируется внимание на появлении достаточно новых видов мошенничества: мошенничество на рынке ценных бумаг; мошенничество в сфере вексельных отношений; мошенничество в сфере оборота жилья; мошенничество в сфере жилищного строительства; мошенничество в сфере страховых услуг; мошенничество в сфере предпринимательской деятельности; мошенничество в сфере трудоустройства, инвестиционное мошенничество; интернет-мошенничество.

Разработана обобщенная схема классификации способов мошенничества. Предложены следующие основания классификации способов мошенничества в зависимости от: а) вида мошенничества; б) предмета посягательства; в) личности преступника; г) продолжительности преступления; д) характера локализации.

Аргументировано, что обстановка состоит из различного рода взаимодействующих между собой объектов, явлений и процессов. Подчеркнуто, что место совершения мошенничества имеет важное значение. Некоторые мошеннические действия могут реализовываться в нескольких местах, не связанных между собой. Установлены типовые места совершения мошенничества. Обращено внимание на то, что время совершения мошенничества зависит от ряда факторов.

Подвергнута исследованию личность мошенника (социально-демографические, уголовно-правовые, нравственно-психологические признаки). Предпринято попытку сформировать психологический портрет мошенника. Изучена взаимосвязь жертвы мошенничества и личности преступника. Определены факторы, влияющие на избрание преступником жертвы.

Проанализированы особенности расследования мошенничества. Сформированы типовые следственные ситуации первоначального этапа расследования мошенничества. Рассмотрена познавательная деятельность следователя, специфика выдвижения и проверки следственных версий, возможности использования типовых версий при расследовании мошенничества.

Сформулированы рекомендации относительно тактики проведения отдельных следственных действий (осмотра места происшествия, следственного осмотра документов, допроса свидетелей, подозреваемых, обвиняемых, обыска, назначения судебных экспертиз). Определен круг тактических операций, которые могут использоваться при расследовании мошенничества (“Задержание мошенника (группы мошенников) на месте происшествия”, “Определение круга жертв мошеннического посягательства”, “Определение способа совершения мошенничества”, “Установление личности мошенника”, “Документ”, “Определение размера материального ущерба”).

Ключевые слова: мошенничество, криминалистическая характеристика мошенничества, типовые ситуации при расследовании мошенничества, типовые версии, тактические операции при расследовании мошенничества.

SUMMARY

O.L. Musienko. Theoretic grounds for investigating contemporary fraud. – Manuscript.

Dissertation to seek PhD in Law Degree, Major 12.00.09 – Criminal Procedure and Criminalistics; Judicial Examination. – Yaroslav Mudry National Law Academy of Ukraine, Kharkiv, 2007.

Dissertation is devoted to the shaping of theoretic grounds of investigating contemporary fraud. The author defines the concept, types and forms of fraud. He studies psychological mechanism of fraud realization. The author also proposes criminalistic characteristics of fraud and establishes specifics of its structural elements (method of crime commission, place, time and circumstances, personality of the offender, object of fraud, personality of the victim, typical traces). This dissertation reveals the essence of the starting stage of fraud investigation, breaks into types investigative actions and versions and studies the optimum effect of carrying out emergency investigative actions as well as other actions. The author develops tactical operations that are of importance in the cause of fraud investigations.

Key words: fraud, criminalistic characteristics of fraud, typical situations in fraud investigations, typical versions, tactical operations in fraud investigations.

Відповідальний за випуск:
канд. юрид. наук, доц. Борисенко І.В.

Підписано до друку 25.12.2007 р. Формат 60х90/16.

Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.

Ум. друк. арк. 0,7. Обл.-вид. арк. 0,9.

Тираж 100 прим. Зам. № 4063.

Друкарня

Національної юридичної академії України

імені Ярослава Мудрого

61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.